

FÖLDRAJZI TÉNYEZŐK HATÁSA MAGYARORSZÁG NEOLITHIKUS KULTURÁINAK KIALAKULÁSÁRA ÉS ELTERJEDÉSÉRE.

Magyarország ősmultjának kutatása közben nem kis jelentőségű feladat jut osztályrészül a kutatónak akkor, midőn neolithikus kultúráink lelőhelyeit térképre vetítve, azok előfordulási helyei, illetve területenkinti megoszlásuk és a magyar föld különböző jellegű, földrajzi értelemben vett részlettájegységei között okozati összefüggést keres. Valamely tájnak művelődéstörténeti szempontból való jelentőségét ugyanis a belső tényezők mellett — értve ezek alatt elsősorban a rajta lakó emberanyag minőségét — főleg külső tényezők határozzák meg. A külső tényezők körébe tartozik az illető terület földrajzi fekvése, azaz világhelyzete, vízszintes és függőleges tagoltsága, talajviszonyai, klímája, fejlettebb fokon pedig természeti kincsekben, bányajavakban való gazdagsága stb. A belső tényezőkkel párhuzamban főleg ezek azok, melyek területenkint irányt szabnak az emberi művelődésnek; az egyes embernek jobb vagy kevésbbé jó megélhetést, kényelmet és védelmet, ipari és művészi tevékenységéhez alkalmas nyersanyagot nyújtanak; népeket nehezen megközelíthető helyre zárva elszigetelt fejlődésre, stagnálásra vagy éppenséggel tengődésre kárhoztatnak, avagy megadva nekik a környező területekkel való érintkezés lehetőségét, terjeszkedésre, messzenyúló kereskedelem lebonyolítására ösztönöznek. Jelentőségük már csak azért is elsőrangú kell, hogy legyen, mert önmagukban véve is alkalmasak arra, hogy a művelődés belső tényezőjét, magát az embert is átalakítsák.

A fentebb mondottak alapján az azonos művészi hajlam és ízlés-szülte azonos megnyilvánulási formákat kereső és ennek megfelelően topográfiai kultúrköröket megállapítani igyekvő stíluskritikai kutatás természeténél fogva egyoldalúnak tekinthető. Nem lehet elégséges még akkor sem, ha az egyes kultúrköröket időben, illetve sztratigráfiailag és

helyben is rögzíteni tudja. Amennyiben ugyanis a külső tényezők mel-
lőzésével az embert ízlésével, hajlamaival és képességeivel állítja a kér-
dések központjába, csak belső okokat vesz tekintetbe. Megváltozott élet-
viszonyok és foglalkozás azonban — amit pedig nagyobb embertömegek
lakóhelyválttatása, azaz vándorlása az őskorban is gyakran eredmé-
nyezhetett — változatlan emberanyag mellett és minden keverődés nél-
kül is, ha nem is teljesen, mindenestre nagy mértékben magát az illető
népet is megváltoztathatják. Bő érvényesülési tere nyílik így a külső
tényezőknek is.

Míg tehát a lakóhely földrajzi adottságainak milyensége és meny-
nyisége hatását illetőleg egyrészt abban nyilvánul meg, hogy a rajta lakó
emberanyag életének — ott, ahol átkulturálásról még nincsen szó —
területenkint meghatározott irányt szab, addig ugyancsak ebből követ-
kezőleg a vándorlásban lévő, új hazát kereső népeket az új terület karak-
terének megfelelő átalakulására, esetleg egész életberendezésüknek meg-
változtatására kényszeríti. Amennyiben pedig a megváltozott életviszo-
nyokkal és foglalkozással — a kerámia terén a szerint, hogy az új terü-
leten az ipari és művészi tért szolgáló nyersanyag milyen minőségben
áll rendelkezésre — természetszerűleg együttjár az embernek, mint
művészi ténykedést kifejtő lénynek kvalitatív megváltozása is, más-
részt pedig a lehetséges átalakulás okát, népeknek más földrajzi jellegű
területre való vándorlását a hazai neolithikumban, főleg az ország foko-
zatos benépesülése idején szintén több esetben megtaláljuk, nem hang-
súlyozható eléggé annak fontossága, hogy különösen mozgásban lévő,
terjeszkedő prehisztórikus kultúráink megítélésében — ott, ahol
nagyobb méretű kultúrátalakulást látunk — az átalakulások mögött ne-
csak belső, az emberi ízlés és divatból fakadó momentumokat keres-
sünk, hanem egyebek között földrajzi okokat is.

A fentebb mondottak érvényességét ugyan látszólag lerontja az a
tény, hogy a mozgásban lévő népek lakóhelyválttatásuk folyamán ter-
mézhetszerűleg inkább azokat a területeket keresik fel, melyek egyéni
sajátosságaiknak, megszokott életmódjuknak leginkább megfelelnek s
így kulturális berendezkedésük megváltoztatására nem kényszerítik őket.
Mivel azonban egyrészt maga a mozgás sem megy mindig szabadon
végbe, hanem többnyire éppen kényszerítő körülmények eredménye,
másrészt pedig, mert a régi területtől eltérő jellegű táj is nyújthat esetleg
olyan természetű javakat, melyek megszerzése kívánatos lehet, e nehéz-
ség is érvényét veszti. Természetes és az eddigiekből következik az is,

hogy nem ítéltető meg minden mozgásban lévő nép, illetve kultúra azonos szemszögből. Meg kell különböztetnünk: 1. azonos jellegű tájon *terjeszkedő* népeket, melyeknél a földrajzi adottságuk csupán a terjeszkedés irányát szabják meg, de lényegesebb kulturális változást nem idéznek elő; 2. eltérő jellegű tájra *vándorló* népek kényszerűségből történő mozgását, melynél az új táj jellege mint átalakító tényező szerepel. A továbbiak folyamán, amikor is Magyarország neolithikus kultúráinak elterjedését az egyes kultúrák eddig elfogadott sztratigrafiája alapján mint folyamatot igyekezünk megvázolni, azon leszünk, hogy a vándorlások fentebb 1. és 2. alatt vázolt lehetőségeit szem előtt tartva s a stíluskritikai kutatásnak mintegy kiegészítését célozva, felszínre hozzuk a jelenségek eddig rejtett földrajzi okait is.

A szükséges földrajzi ismeretek külön tárgyalására e helyütt természetesen nem térhetünk ki. Magyarország és közvetlen szomszédságának tájrendszertani térképét minden jobb földrajzi kézikönyvben megtaláljuk. Elég lesz tehát, ha az egyes földrajzi tényezőket helyükön, a velük kapcsolatos régészeti anyaggal együtt tárgyaljuk.

*

Magyarországnak idegenből bevándorolt és itt karakterében változatlanul megmaradt egyik legrégebb neolitikus kultúrája a szalagdíszes kerámia spirálmeanderes csoportjának egy fiatalabb hajtása, az úgynevezett fiatalabb lineáris kerámia. E kultúrának hazai földön való előfordulásával csak keveset foglalkozott az irodalom; eddig ismert hat lelőhelyét — névszerint Darufalva,¹ Veszprém-Nándortelep,² Zseliz,³ Szolnok (?),⁴ Tolna⁵ és a Kéthelytől nyugatra fekvő Baglyas⁶ — csak négy helyen találjuk megemlítve.

¹ Tompa Ferenc: A szalagdíszes agyagművesség kultúrája Magyarországon, *Archaeologia Hungarica*, V—VI. 27. o.

² U. o. említve.

³ U. o. és H. v. Mitscha Marheim: *Vorgeschichtliches aus dem unteren Grantaletale*, W. P. Z. 1924. 105—117. l.

⁴ Márton Lajos: *Arch. Ért.* 1909. 156. o. 2. és 3. kép. Márton csak felteszi, hogy esetleg Szolnok környékéről való.

⁵ Márton: i. m. 158. o. 7. kép. E kettős szájnnyílású, Márton szerint női testet utánzó edény mélyített vonaldíszét kitöltő inkrasztáló anyag valószínűleg nem eredeti, hanem meg nem engedett «rekonstrukció» eredménye.

⁶ Kuzsinszky Bálint: *A Balaton környékének archaeológiája*, 30. o. 37. kép, 14. szám.

Legutóbb a Magyar Nemzeti Múzeum raktárhelyiségében, részben pedig az egyes vidéki múzeumokban talált és idetartozó kerámiai anyag újabb állomásokkal szaporítja az eddig ismert lelőhelyek számát. Úgy a már ismert, mint pedig az alábbiakban első ízben közölt edények és cserepek — eltekintve egyik-másik kissé szokatlan alakjától — tökéletesen megfelelnek annak a forma és díszítő-ízlésnek, mely Menghin szerint Alsóausztria és Morvaország fiatalabb lineáris kerámiáját jellemzi.¹ De tökéletes megegyezést mutatnak a Lajta-környéki egykorú kerámiával is.²

A 18 cm magas, 14 cm legnagyobb szélességű és 8·3 cm szájmérőjű, gömb- és hengeridomokból összetett edény (36. kép) Simontornyáról került a Magyar Nemzeti Múzeumba. Az edény formája, alsó hasi részén látható, erőteljesen bemélyített, egymásmellé helyezett és egymással felfelé ívelődő párhuzamosokkal összekötött spiráldísz, valamint a vállhajlásban elhelyezett négy bütyköt összekötő s ezt feljebb a nyakon kísérő, ugyancsak mélyített pontokkal megszakított vonaldísz olyan jellegzetességek, melyek az edény idetartozását kétségtelenné teszik. Hasonló eset forog fenn a 13·5 cm magas és 22 cm szájmérőjű pécsi³ (Makárhegy?) nagyjából félgömbalakú edény esetében is (37. kép), csak hogy itt a fiatalabb lineáris kerámiai jelleget nem a mélyített vonaldísz közé iktatott pontok, hanem az ívelt vonaldísz közti felületekre alkalmazott, háromszoros rövid vonalakból álló karcolat adja meg.

36. KÉP. SIMONTORNYA.
(Tolna m.)

¹ O. Menghin: *Urgeschichte Niederösterreichs, Heimatskunde von Niederösterreich*, 1921. Heft 7, 9—11. o.

² Alexander Seracsin: *Vor- und frühgeschichtliche Funde aus dem Leithagebiet, Niederösterreich und Burgenland*, Abb. 2. S. 68., W. P. Z. 1923. 65. o.

³ Jelenleg a pécsi múzeum tulajdonában.

37. KÉP. PÉCS. (MAKÁRHEGY?)

A harmadik képen látható veszprém-nándortelepi edény és a negyedik képen feltüntetett, ugyan- csak innen származó cserepek ide- tartozása szintén kétségen kívül áll. Míg az edény jellegét körte alakja és három függőlegesen átfúrt bü- työk füle adja meg,¹ addig a cserép- töredékeknek a fiatalabb lineáris kerámiához való tartozását pontok- kal megszakított, mélyített zeg-zug és ívelt vonaldíszje árulja el.²

Az utóbbiakkal nyolcra szapo- rodott lelőhely még mindig csekély száma természetesen nem elégséges ahhoz, hogy segítségükkel a fiatalabb lineárkerámia magyarországi el- terjedésének körzetét pontosan megállapítsuk. Az ismert lelőhelyek elhelyezkedése, úgyszintén az a körülmény, hogy az ősrégészeti szem- pontból talán jobban átkutatott Nagyalföldön egyetlenegy kétes eset kivételével sehol sem akadt eddig nyoma a szóbanforgó kerámiának, a csekély számú lelőhely ellenére is arra enged következtetni, hogy e kultúra elterjedése Magyarországon a földrajzilag vett Pannoniával

esett egybe.³ Egy olyan terület- tel tehát, mely a fiatalabb lineár- kerámia Menghin alsóausztriai tapasztalatai szerint békés föld- művelő, főleg löszterületeket ked- velő készítőinek táblás, majdnem mindenütt könnyen művelhető, főleg pedig az Alfölddel szem- ben kifejlődött vízhálózatú s így

38. KÉP. VESZPRÉM-NÁNDORTELEP.
Eredeti nagyság. Veszprémvármegyei Múzeum.

¹ V. ö. Stocky : La Bohème Préhistorique, IX. tábla, 10. kép és XX. tábla, 15. kép.

² V. ö. Menghin : i. m. 10. o., 1. kép és Stocky : i. m. XVII. tábla, 3., 5., 7., 17., 22. kép.

³ A Pannoniával földrajzi elhatá- rolását lásd Prinz : Magyarország föld- rajza.

árvízmentes területeivel felette kedvezhetett és mely az elhatároló Kárpátok redőkeretének a Duna-kapu helyén szenvedett megszakításán keresztül Alsóausztria és Morvaország hasonló jellegű tájairól könnyen meg is közelíthető. A Pannonföld és kultúránk eredeti származási

39. KÉP. VESZPRÉM-NÁNDORTELEP.

Eredeti nagyság. Veszprémvármegyei Múzeumban.

helyének, Alsóausztriának és Morvaországnak főbb vonásaiban megnyilvánuló hasonlósága képezi tehát a legnagyobb valószínűség szerint az okot arra nézve is, hogy a fiatalabb lineárkerámia minden átalakulás nélkül hódíthatott teret és maradhatott meg a Pannonföldön mindaddig, míg itt éppen úgy, mint Alsóausztriában, a nálánál jóval fiatalabb és leszármazottjának semmi esetre sem tekinthető, akkortájt már erősen terjeszkedő tiszai kultúra váltja fel.¹

A Pannonföldtől eltérő geológiai fejlődés eredményeként létrejött s ennek megfelelően más szerkezetű és arculatú Felföldön a neolitikus ember megtelepedésének menete is más volt. Az idegenből, Tompa szerint a Sudetáktól eddig ismeretlen úton beözönlött legrégibb, emlékeinek előfordulásában bizonyos topográfiailag is jól körülhatárolható területre szorítkozó idősebb lineárkerámiás kultúrának e helyütt végbement további terjeszkedése folyamán az új földrajzi viszonyoknak és adottságoknak megfelelő átalakuláson kellett keresztülmennie. E változás, illetve átalakulás közvetlen földrajzi oka sztratigráfiai megfigyelésekből és az emlékanyagnak tipológiai alapon történő tanulmányozásából nem tűnik ki eléggé világosan. Az utóbbi módszerrel végzett kutatás főcélja ugyanis az, hogy segítségével a végbement átalakulás időrendben egymásután következő fázisait az emlékanyagnak bizonyos stílus és uralkodó formák szerinti csoportosításával szemléltesse. Az ilyen úton elért eredmények mindazonáltal a mi szempontunkból sem tekinthetők hasznavehetetlennek; a szóbanforgó prehisztórikus kultúrátalakulás földrajzi tényezőkben fekvő végső fokát ugyanis csak ezek segítségével, ez esetben településföldrajzi alapon, az egyes fejlődési fázisok települési viszonyaiban kereshetjük. Az alábbiakban az idősebb lineáris kerámiának «bükki»-kultúrává alakulásának körülményeiről és okairól szólva, ennek megfelelően teljes mértékben igazodunk azokhoz a mi szempontunkból is fontos, részben sztratigráfiai, részben pedig tipológiai alapon leszűrt eredményekhez, melyeket Tompa Ferenc «A szalagdíszes agyagművéség kultúrája Magyarországon» c. alapvető munkájában lefektetett.

Mint mondtuk, tipológiai alapon alkalmunk nyílik arra nézve, hogy az idősebb lineáris kerámia és a belőle kialakult bükki-kultúra eddig ismert huszonnégyszáz lelőhelyét a fejlődés főbb fázisainak megfelelően topográfiailag, jobban mondva a lakóhely földrajzi karaktere szerint

¹ Menghin : i. m. 11. oldal. Menghin e helyen még a régi, újabban helytelennek bizonyult «lengyeli»-névvel illeti ezt a fiatalabb kultúrát.

csoportosítsuk. Ezirányban folytatott vizsgálódásaink folyamán úgy találjuk, hogy az őslakosság két megfelelő és egymást követő időszakban egymástól eltérő területeket keresett fel. Míg ugyanis a régibb lineáris kerámia hordozói földművelő életmódjuknak megfelelően az Alföld peremén, de a tulajdonképpeni Alföldnél minden esetben valamivel magasabb fekvésű s ennek megfelelően árvízmentes területeken, löszhátságokon telepedtek le (Bodrogkeresztur, Rakamaz, Tiszadada) és csak kivételes, talán szükségből fakadó esetben keresték fel a Bükkhegység déli szélén fekvő barlangokat (Istállóskő, Herman Ottó és aggteleki Baradla-barlang), addig az előbbinél fiatalabb bükki-kultúra embere — azért, *mert az említett területeken nem talált elég művelésre alkalmas földet s az Alföldre annak különösen a peremeken mocsaras és árvizektől gyakran járt volta miatt nem húzódhatott le*¹ — útját a folyóvölgyek mentén a Bükk belseje felé véve, megszállta a folyóvíz-közelben lévő terraszokat (Borsod, Boldogkőváralja, Sátoraljaújhely), részben pedig a szóbanforgó mészkővidéken lakásul is önként kínálkozó, majdnem kivétel nélkül megművelésre is kiválóan alkalmas aluviális rétegekkel kitöltött völgyfenekek és süllyedések közvetlen szomszédságában fekvő barlangokat (Pórács, Óruzsán, Jászó, Aggtelek, Büdöspest, Szeleta, Herman Ottó, Istállóskő).

Az őslakosságnak ezen fentiekben vázolt, már a lineáris kerámia idején kezdődő és a bükkien folyamán mindinkább erősödő kapcsolata a barlanglakásokkal, illetve az a körülmény, hogy a megművelésre alkalmas földek keresése közben mind jobban és jobban hozzákapcsolódott a barlangok alapfeltételét képező mészkővidékhez, nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy az előbbi kultúra az utóbbivá átalakuljon. Jól szemügyre véve ugyanis a két kultúra kerámiáját, úgy találjuk, hogy a kettő közötti leglényegesebb különbséget — ebből magyarázva a technikai kivétel és az ornamentika fejlettségi fokában mutatkozó eltéréseket is — az előállításához felhasznált agyag minősége okozza. Az idősebb lineáris kerámia anyaga többnyire egyszerű, úgyszólván mindenhol könnyen fellelhető folyami vagy más agyag. Ezzel szemben a bükki-cserepek jóval finomabb, a legmerészebb technikát is megengedő, egészen síma és

¹ Helyes képet alkothatunk magunknak az Alföld akkori vízenyős, árterületekben gazdag felszínéről Dr. Strömpl Gábornak még publikálatlan, Magyarország eredeti folyóvízhálózatát és árterületeit feltüntető 1 : 1.000.000 léptékű kéziratós térképe alapján, mely jelenleg a m. kir. Közgazdasági Egyetem Földrajzi Intézetének képezi a tulajdonát.

finom karcolatokkal díszített felületek előállítására egyaránt alkalmas, nagy vastartalmánál fogva sötétbarnára vagy majdnem feketére égett, az előbbi követelményeknek minden tekintetben megfelelő és a mészkő-vidékeken járulékként előforduló *terra rossából* készültek.¹ Egy olyan meghatározott helyhez kötött előfordulású anyagból tehát, melynek hiányában az idősebb lineáris kerámia egy ideig fenntarthatta eredeti jellegét, de amely előfordulási területének a hozzá legközelebb eső részekben történt elérésével (Aggtelek és Herman Ottó-barlang) megindulhatott az átalakulás folyamata, a már új anyagot felhasználó bukkien I. kialakulása.

Erősíteni látszik e nézetet, hogy az előbbieket közvetlen szomszédságában fekvő, de már a bükk második fokozat által képviselt Szeleta és Büdöspesti-barlangtól északabbra fekvő, a feltételezett folyamatnak megfelelően későbbben megszállt telepeken (Jászó, Oruzsin, Pórácsi-barlangban, ugyanígy azonban a szabadtelepeken: Borsód, Boldogkőváralja) már csak a kifejlődött bükk kultúrát, még pedig annak második periódusát találjuk meg. De nem okozhat nehézséget még az sem, hogy délen az eredeti kiindulási területen (Tiszadada, Rakamaz, Bodrogykeresztur) a bükk kultúra első, de ugyanígy a második és harmadik periódusát is megtaláljuk. Ez utóbbi, már korábban is létező telepek kapcsolata a bukkien I. fokozatot elért aggteleki és Herman-barlangi és későbbben még északabbra vándorolt (bükk II.) törzsekkel egészen magától érthetőnek tekinthető.

Azon feltevéseket, melyeket a kerámiai célokra felhasznált anyag minőségéhez fűztünk, tudniillik, hogy finomabb agyag finomabb formákat és díszítésmódot enged meg, végeredményben tehát nagyobb arányú stílusfejlődést is eredményezhet, szintén nem kell bizonyítanunk. Elég, ha e helyen ráutalunk azokra a párhuzamos jelenségekre, melyek más téren, pl. az építészet és szobrászat terén az anyagnak a stílusra gyakorolt hatásaként jelentkeznek.

Nem vonható kétségbe ezek mellett természetesen az sem, hogy a bükk kultúra felette finom, forma és díszítő-ízlés szempontjából, egészen sajátos és egyéni jellegű kerámiájának kialakulására más tényezők is hatottak. Ilyen az előbbivel egyenrangú tényezőt kell látnunk az e kerámiát készítő törzsek művészi alkotóképességében és kétségtelenül

¹ E kérdést végleg eldöntő kémiai analízis eredményét az Archaeologiai Értesítő követhető számában egyébként szintén közölni szándékozom.

fejlett díszítő-ízlésében is. Bizonyos azonban, hogy ez utóbbi tényező egymagában véve az említett terra rossás agyag nélkül sohasem vezetett volna olyan nagyarányú fellendüléshez, mint amelyet a bükki kerámiában magunk előtt látunk. Feltételezhető egyébként, hogy egyebütt is, ahol az egyes prehisztórikus kerámiai válfajok terén szokatlanul nagyarányú fejlettséget találunk, idővel több esetben kimutatható lesz egy-egy azok elterjedési körzetén belül előforduló agyagfajta hatása.

E magyarázat egyszersmind kizárja azt a felfogást is, mely szerint a bükki kerámia egyéni színeződése és fellendülése a földművelésnek a barlanglakó életmóddal karöltve járó háttérbeszorulásával lenne kapcsolatban, s így annak a körülménynek tulajdonítható, hogy a bükki ember az őt idejétől megfosztó más foglalkozás híján ráért az edénykészítéssel foglalkozni.¹ Ellentmond e felfogásnak különben maga Tompa is, amikor a szerinte eredetileg halász-vadász bükki törzseknek e kultúra virágkorának idején földművelő elemmé való átalakulásáról és a háziipar fejlettségéről — ideértve az agyagművességet is — szólva, ezen fentebbi idézet szerint egymást kizáró két különböző foglalkozás bizonyítékaival foglalkozik.²

Hogy a bükki kultúra hordozóinak főfoglalkozása valóban a földművelés volt, azt nincs okunk kétségbevonni. Amíg ugyanis kétségtelen bizonyítékaink vannak arra nézve, hogy e kultúra virágkorában, a második periódus szabadtelepein fejlett földművelés folyt, másrészt pedig a bükki törzsek elődeit, az idősebb lineáris kerámia hordozóit szintén mint földművelőket ismerjük,³ addig semmi sem zárja ki kultúránk első fokozatának idején még az itt-ott barlangokba húzódó őslakosság földművelő voltát. A barlanglakó életmód ugyanis, amennyiben a barlangok kivétel nélkül megművelésre alkalmas területek tözsomszédságában vannak, nem szól a földművelő életmód ellen. Könnyen lehetséges, hogy ezek csak télen szolgáltak lakásul, míg nyáron az őslakosság a közelben lévő völgysíkokon eddig kellőképpen ki nem kutatott — nyári lakásokban tanyázott. De határozottan a földművelőéletmód mellett tanuskodnak a települési viszonyok, melyeknek fentebbi vázolásánál láttuk, hogyan került az idősebb lineáriskerámiájú és bükki lakosság a halász-vadász életmódnak jobban megfelelő, egészen a legújabb időkben megindult folyóvízszabályozásokig mocsáros és árteres Alföldet. De bizonyítja e

¹ Tompa : i. m. 61. old.

² Tompa : i. m. 25. old.

³ Tompa : i. m. 24. old.

felfogás helyességét az az általános érvényességű tapasztalat is, hogy földművelő népeknek mindenkor fejlett kerámia, mozgékony életmódot élő halász-vadász és pásztorkodó népeknek durvább kerámia felel meg.

A fentiekben feltett és megvitatott azon kérdéssel kapcsolatban, hogy az őslakosság miért kereste fel éppen a Bükk-hegység területét, még egy másik körülményre is ki kell terjeszkednem. Tompa e kérdéssel kapcsolatban úgy vélekedik, hogy a természetes védelmen kívül főleg e területnek obszidiánban és más szükséges kőzetekben való gazdagsága az a tényező, mely a bükki törzseket e helyen megállásra bírta.¹ E feltevessel kapcsolatban rá kell utalnom egy nehézségre, mely abból származik, hogy a bükki kultúra ma ismert elterjedési körzetének legnagyobb részén így elsősorban a barlangok által jellemzett mészkővidéken egyáltalán nem fordul elő az obszidián.² Tompának a *Compte-Rendub*en (1876) megjelent Rómer Flóris «*Les silex tailes et les obsidiannes en Hongrie*» című cikkére és táblázatára való hivatkozása sem helytálló. Rómer táblázatai és térképe ugyanis nem az obszidián természetes előfordulásaira vonatkoznak, hanem csak a már feldolgozott őskori obszidián lelőhelyeit tüntetik fel, melyek nyilván vándorlás és kereskedelem útján nyerték a szóbanforgó kőzetfajtat.

A bükki kultúra végső fokán, a harmadik periódusban két mozzanat játszik fontos szerepet. Az egyik a kerámiának stílusban és kivitelben megnyilvánuló hanyatlása, jobban mondva közeledése ahhoz a karakterhez, mely a későbbi fokon már a tiszainak nevezett kultúrát jellemzi ;

¹ Tompa F.: i. m. 24. o.

² E vulkáni eredetű kőzet, szemben a geológiai középkorból származó tengerfenéki képződésű, jelenleg magasabb helyzetű tönkökből és összetört táblákból álló mészkővidékekkel, csak az Alföld peremén végighúzódó fiatalabb törésvonalon keletkezett Eperjes-Tokaji hegylánc kőzetei között fordul elő. (M. Szabó: *L'obsidienne préhistorique en Hongrie et en Grèce, Compte-Rendu 1876*, 96. o.) Olyan helyen tehát, mely a bükki telepek némelyikéhez ugyan aránylag közel fekszik, de amelytől a telepek jórésze mégis meglehetősen távol esik. Nehezen képzelhetjük tehát el, hogy az obszidián termelőnek feltételezett lakosság minden egyéb ok nélkül a Hegyalja vidékétől miért távolodott el mégis. A fentiekben vázolt nehézségek alapján sokkal valószínűbbnek látszik az a már hangsúlyozott felfogás, mely szerint az őslakosság mint földet művelő és ennek megfelelően e célra alkalmas, főleg árvízmentes földeket kereső nép jött erre a vidékre, amit nem zár ki még az a tény sem, hogy egynémely telepen — főleg Borsodon — a halász-vadász életmód jeleivel is találkozunk. E telepek kora ugyanis a már kifejlődött és végső bükkienre esik ; olyan időre tehát, amikor az elégtelenné vált és főleg a helyhez kötött telepek szomszédságában talán ki is merült, egyébként is sovány földek miatt az ember kényszerűségből fordulhatott ezen új foglalkozáshoz.

a másik az előbbi időszaktól eltérő településviszonyokban jut kifejezésre. Míg Tompa a bükki kultúra e megindult hanyatlását egyéb okok mellett főleg belső okokban, a technikának az elért maximumot követő szükség-szerű visszafejlődésében látja,¹ addig nézetem szerint — éppen a megváltozott települési viszonyokra való tekintettel — az okot legalább is részben a lakosságnak más foglalkozást igénylő, a kerámia terén pedig az előforduló anyagnál fogva kisebb lehetőségeket nyújtó élettáj felé fordulásában kell keresnünk. Az újólag keletkezett telepek, névszerint Kenézlő, Gáva, Buj, Tócovölgy és Békésszarvas topográfiai elhelyezkedése, valamint az a tény, hogy a bükki kultúra virágkorában igen fontos szerepet játszó északi telepeken, Pórács, Óruzsín, Jászó és Borsodon a harmadik periódus emlékeit már nem találjuk meg s hogy a régi telepek közül csak a legdélibbek, Aggtelek, Búdöspeszt, Szeleta, Istállóskő, Bodrogkeresztúr, Sátorajáújhely és Rakamaz maradnak még egy ideig lakottak, határozottan a mellett szól, hogy a lakosság áramlása most már az Alföld felé irányul. Egy olyan terület felé, mely egészen finom kerámia előállításához alkalmas anyagot, terra rossa-t, már nem nyújthatott. A rendelkezésünkre álló adatokból fentebb leszűrt tény ugyan egy látszólagos nehézséget hord magában, nehéz u. i. elképzelnünk, hogy egy eddig elsősorban földművelőnek ismert s magát az Alföldről hosszú időn keresztül távoltartó nép miért keresett fel ebben az időben egy olyan területet, mely a maga eredeti átkultúrátlanságában, folyóközben mocsaras, egyebütt inkább száraz steppeszerű, vízben szegény földjével inkább csak halász-vadász vagy pásztorkodó nép számára kínálkozhatott alkalmas lakóhelyül. Érvényüket veszítik azonban e látszólagos ellentmondások akkor, ha az emléanyagban egynémely, a foglalkozásra és életmódra fénytvető jelenséget figyelembevéve beigazolván látjuk, hogy az eredetileg földet művelő nép — talán a rendelkezésére álló földek kimerülése folytán — s már a bükki időszak folyamán szükségből megkezdett halász-vadász életmódot folytatva, régi jellegét fokozatosan levetkőzve, végül maga is halász-vadász, illetve pásztorkodó néppé változott. Felülvizsgálva u. i. a két különböző terület és fejlődési időszak szerint külön tartott régészeti anyagot, úgy találjuk, hogy a fentebb feltételezett átalakulásnak valóban végbe kellett mennie. A jelentkező eltérések közül e helyütt mindazonáltal csak a legszembetűnőbbeket soroljuk fel. Azokat, melyek a szóbanforgó két különböző életmóddal a legszorosabb

¹ Tompa : i. m. 33. o.

kapcsolatban vannak. Ilyennek tekinthető a földművelés mellett tanuszkodó eszközök közül a «kaptafaalakú kőfejsze» (Schuhleistenkeil) és őrlőkövek előfordulása, mely a bükki kultúra minden jólismert lelőhelyén igen gyakori, ezzel szemben a tiszai kultúra telepein — egy-két lokális kivételtől eltekintve — egyáltalában nem található meg. Ezzel szemben a halász-vadász életmód fellendülését két körülmény is igazolja: bizonyíték e mellett a halászati eszközöknek, horog, szigony, hálónehezék, hálókötőtű és a vadásztrófeumok, nyakon hordható vadkanagarak és agancseszközöknek a tiszai kultúra javára írható nagyarányú megszorodása, továbbá az a körülmény, *hogy az új telepek zöme ártéren, illetve az azokon található kisebb terjedelmű dombokon megművelésre alkalmas földektől többnyire távol fekszik.*¹

Feltéve, hogy az anyagnak a technikai finomságra és stiláris fejlettségére kifejtett hatását elfogadjuk, a mondottak alapján teljes mértékben indokoltnak tekinthetjük a kerámiának azt a szükségszerű dekadenciáját, mely a fejlettség csúcspontját jelentő bükki kultúra II.-vel szemben a tiszai kultúrában, de már az átmeneti időszak (bükki III.) folyamán is jelentkezik.

E hanyatláshoz különben még egy másik, az anyaghatáson kívül álló ok is hozzájárulhat. Ezen másodlagosnak tekinthető ok nem más, mint a kerámiának a megváltozott életviszonyokkal és foglalkozással járó feltételezhető háttérbeszorulása. Etnográfiai analógiák alapján ugyanis joggal feltételezhetjük, hogy az inkább halász-vadász és hihetőleg pásztorkodó tiszai népeknek is voltak olyan bőrből készült tömlő vagy ivóedényeik, melyek törhetetlenségüknél fogva az említett életmódnak jobban megfeleltek, mint az agyagedények. Az alábbiakban bemutatott Herpályról és Bodrogkeresztúrról származó két edény (40., 41. kép) formája és díszítésmódja véleményem szerint legalább is erre

¹ Ezen ártéri dombok, mint a tiszai kultúra fontos települési formái, amennyiben az ártér adottságaiból — védekezésképpen az emelkedő ár ellen — szükségszerűen jöttek létre, kizárják azt, hogy erre az időre vonatkozólag esetleg szárazabb klímát tételezzünk fel s így a szóbanforgó telepek közvetlen szomszédságában fekvő területeket földművelésre alkalmasnak tekintsük, avagy feltételezzük azt, hogy ebben az időben éppen a klímaváltozás miatt földművelő népek számára is alkalmas megtelepülési helyé vált az Alföld. Nem tagadjuk ezzel természetesen azt sem, hogy helyenkint, különösen a folyóvizek árvízmentes magasabb terraszain, az őslakosság a halászat és vadászat mellett mellékesen földet is művelt, avagy hogy helyenkint — különösen későbbi időben — ott, ahol a terep megengedte (pl. a tolnamegyei löszplatókon), földművelő centrumok is ne alakultak volna ki.

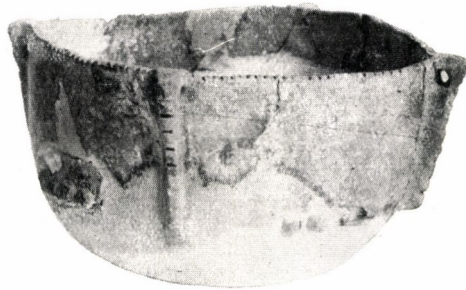
enged következtetni. Mindkettő főjellegzetességét az oldalukon egymással szemközt elhelyezett négy varrott öltéseket utánzó dísszel ellátott domború gerinc adja meg. E gerinc egyébként a bodrogkereszturi edényen valamivel a perem fölé is emelkedik. Egy olyan jelenség ez, mellyel eddig még nem találkoztunk s amely pusztán mint ornamentum meglehetősen indokolatlannak is látszik. Könnyen

értelmezhetővé válik azonban, ha az edényt egy német érdemkereszthez hasonlóan négy egymással ellentétes oldalán bevágott s a bevágások helyén összevarrt egyetlen bőrdarabból készült edény agyagutánezatának tekintjük. Ebben az esetben ugyanis a gerincnek az eredeti bőredény természetesen kipúposodó varrása felel meg. De nem is igen találunk más magyarázatot. A herpályi edény négy gerincének felső részükön történt átfúrása ugyan felébresztheti bennünk azt a gondolatot, hogy esetleg füllel állunk szemben.

E lehetőséget azonban kizárja az a körülmény, hogy a bodrogkereszturi példányon a fül a gerinctől függetlenül, a közbeeső felületeken szabadon van elhelyezve.

További kérdés marad, vajjon a tiszai kultúra nagyszámban előforduló, meglehetősen nagyra méretezett és rövid nyéllal ellátott agyagkanala nem vezethető-e vissza a pásztornépek szokásos faivókanalára, mint alapformára.

A bükki kultúra III. és az azt követő tiszai kultúra kerámiája mindazonáltal csak relatíve mutat hanyatlást. Csak annyiban tudniillik, hogy a rendelkezésre álló és ennek megfelelően általánosságban felhasznált durvább agyag, gyakran folyami iszap, csak egyszerű mélyített vonal-
díszet engedve meg, techni-

40. KÉP. HERPÁLY.

Tompa nyomán. Nemzeti Múzeumban.

41. KÉP. BODROGKERESZTÜR.

Tompa nyomán. Nemzeti Múzeumban.

kialakította az egészen finoman vésett mintázatok előállítását. Az említett oknál fogva mind gyakrabban símán hagyott felületek révén azonban új tere nyílt a már régebben is ismert edényfestési eljárásnak, mely már az átmeneti időszakban is, de főleg a tiszai kultúra idején — a legnagyobb valószínűség szerint a tünedező karcolt vonaldísz pótlására törekedve — valóban hatalmas fellendülésnek indult.¹ Az edényfestésnek a bükki karcoldísz pótlására irányuló törekvését a festési technika fejlődése, illetve az ornamentikának az előbbihez való igazodása igazolja. Míg ugyanis az átmeneti időszakban a vésett motívumok felvételére anyagi okból alkalmatlanná vált edényfelületekre az akkori agyagműves mindenkor a régi bükki kultúra íveltvonalas vonalrendszerekből alkotott s így inkább a karcoldási technikának megfelelő motívumaira emlékeztető mintákat festett,² addig a tiszai kultúrában a természetes fejlődésnek megfelelően az ecsetkezelésnek jobban megfelelő vastagon kihúzott egyenes vonalas minták és szalagtestű spirálisok jutottak túlsúlyba.³

A tiszai festett kerámiának ilymódon földrajzi ok szülte szükség-szerű fellendülését vallva, könnyű megértenünk, hogy külföldi szakemberek e kultúra főjellegzetességét így gyakran éppen a festett kerámiában ismerték fel.

A tiszai kultúra további elterjedésének határait az eddig ismertetett földművelő s így magasabb szintű területekhez, a Pannonföldhöz és a Felföldhöz kötött kultúrákkal szemben halász-vadász és esetleg pásztorkodó karaktere jóval nagyobb területen jelölte ki. Expanzív törekvéseinek már nem állhatták útját azok a földrajzi adottságok, melyek az előbbi kultúrák hordozóit megállásra vagy szűkebb körön belüli mozgásra kényszerítették. Amazoknak a megművelésre alkalmas föld képezte a létalapot, emezek ettől nagyrészt függetlenek lévén, életmódjuknak megfelelően a folyók irányát követve úgyszólván szabadon terjeszkedhettek mindazon területeken, melyeket a folyóvízhálózat színti elhelyezkedésükben megnyilvánuló eltéréseik ellenére is egységgé kapcsolts össze. Minden kétséget kizárólag e kultúra belső karakterében, hordozóinak életmódjában rejlik tehát az oka annak, hogy Magyarország színti elhelyezkedésüket és arculatukat tekintve, különböző jel-

¹ Jól szemlélteti e folyamatot Tompa leletstatisztikai térképe, i. m. LXI. tábla.

² V. ö. Tompa : i. m. Sátoraljaújhely, XLVI., 2., 3., 4., 5., XLVII., XLVIII. 1., 2., 3., 4.; Bodrogkeresztur, LI. 1—3.; Rakamaz, LI. 4.; Gáva LII.

³ U. o. Tiszapolgár, LV., LVI. és LVII.; Lengyel, LX.

legű alkotó részei ellenére is éppen ezen kultúra révén és ennek virágzási idején válhatott első ízben egységes kultúrterületté is, más szóval, hogy kultúránk minden nagyobbméretű helyi átalakulás nélkül vehette birtokába az egész ország területét.

Az a két fejlődési fokozat, melyet Tompa a tiszai kultúra keretén belül megkülönböztet, nem mutat szoros kapcsolatot elterjedési területével, nem tekinthető tehát helyi viszonyok hatásaként megnyilvánuló fejlődés eredményének. E fokozatok inkább csak időrendben való egymásutánt jelentenek, mely egymásutániság az első fokozaton a régi bükkikultúra egyes formáinak, vésett vonaldíszének megtartásában és a polichrom-festésben, a második fokozaton pedig ezeknek úgyszólván teljes elhanyagolásában és a monochrom-festésben jut kifejezésre.¹ Becses adatokat szolgáltat azonban e két tipológiai alapon megállapított fejlődési fokozat topográfiája a tiszai kultúra elterjedésének menetére és terjeszkedési irányaira vonatkozólag. Bodrogkeresztur, Paszab-Öved és Kenézlő, ahol a régi bükki formákat is megeljük még, természetszerűleg kultúránk kiindulási területének tekinthetők. Valamivel fiatalabbak Tokaj, Tiszapolgár I., Szentés, Kopáncs, Öcsanád, Tordos II. és Nyanyapuszta, ahol a régi formák már erősen tűnedeznek, de megvan még a vésett vonaldísz és a vele gyakran kapcsolatosan előforduló polichrom-festés. Még későbbi telepek Herpály, Kismarja, Esztár, Pócsaj, Tiszapolgár II., Pusztaszer, Lebő, Lengyel, Tevel, Hidegkút, Simontornya és Somor. E telepeken tűnedezik a vonaldísz s főleg csak monochrom-festés található, egyik-másikon pedig feltűnik az ékszerként használt réz is. (Tiszapolgár II., Lengyel.) E leletkataszteri felsorolásból természetesen hiányzanak azok a festett kerámianélküli vagy eddig kellőképpen fel nem tárt telepek, melyek említett hiányaiknál fogva semmilyen kronológiai támpontot nem szolgáltatnak. A felsoroltakból mindazonáltal eléggé világosan kitűnik, hogy kultúránk a Tisza folyás irányát követve, először az Alföldet szállta meg és csak miután a mellékfolyók mentén is otthonossá lett, terjeszkedett tovább; először kelet felé a Szamos és Maros mentén Erdély területén, utóbb pedig a Duna-Tisza közét és magát a Dunát is átlépve a Pannonföldön.

A törzsterület, a tiszai kultúra bölcsője ilymódon az Alföld. Erdély és a Pannonföld csak a további terjeszkedés területei. De még mint ilyenek sem játszottak egyenlő szerepet. Míg ugyanis a Pannonföldön

¹ Tompa : i. m. 44. és 60. oldal.

az eddig ismertté vált lelőhelyek tanulsága szerint kultúránk a folyók és a patakok irányát követve más, e helyen már meglévő kultúra híján minden nehézség és gátló körülmény nélkül szabadon terjedhetett el, addig Erdélyben, az Olt-menti területeken, de szórványosan a medence egyéb részeiben is akkortájt már elterjedt és Nestor szerint Oláhországból beözönlött boján A. kultúrával ¹ kellett bizonyos mértékig osztoz-

42. KÉP. TORDOS.

A Magyar Nemzeti Múzeumban. Eredeti nagyság.

kodnia a szóbanforgó területen. Valószínűnek látszik, hogy a tiszai hatásoktól még mentes tordosi legalsó réteg is ehhez a kultúrához tartozik. Tompa minden tekintetben bőséges fejtegetései után felesleges bővebben foglalkoznom azokkal a formákkal és díszítőelemekkel, melyek Tordos II.-ben a tiszai kultúra marosmenti, a petrisi telepen pedig szamosmenti terhódítását szemléltetik. Mégis meg kell emlékezni egy, a M. Nemz. Múz. tordosi anyaga közt lelt kiöntő csücsökkel ellátott edénytöredékről (42. kép), mely mint feltűnő jellegzetesség, már a bükki kultúrában is megtalálható ² és amely a tiszai kultúra közvetítésével — miként azt az alábbiakban még látni fogjuk — a Balkánra is eljutott.

Az a körülmény, hogy Erdély területén két különböző helyről származó és így egymástól idegen kultúra találkozhatott, az erdélyi medence két oldali nyitottságában (Szamos-Maros az Alföld felőli oldalon, Olt és Zsil az Oláhország felőli részen), végeredményben tehát földrajzi okban találja meg a magyarázatát. De ugyancsak e kétoldali nyitottság

¹ Jon Nestor : Zur Chronologie der rumänischen Steinkupferzeit. P. Z. XIX. 1928. 140. o.

² V. ö. Tompa : i. m. XVI. tábla, 8. kép. (Aggtelek.)

következtében jelenhetett meg a boján Á. kultúra kimerültével az Olt mentén a szintén inkább délkelettel rokon erődi kultúra is.¹ E kultúrának a tiszai jellegű tordosival szemben megnyilvánuló másodlagosságát legjobban telepeinek harcias és hódító jellege árulja el. A tordosi csoportba tartozó folyómenti telepektől eltérően ugyanis ezek a magasabb terraszokon fekszenek és rendszerint meg is vannak erősítve.²

De nemcsak a redőkerettel védett magyar medencecsoporton belül terjedt el a tiszai kultúra. Kisugárzásait megtaláljuk az ország közvetlen és távolabbi szomszédságában lévő területeken is. Számításba természetesen csak azok a területek jöhetnek, melyek Magyarországgal vízrajzi vagy szerkezetbeli kapcsolatban vannak. Ilyenek egyrészt nyugatra fekvő és a Dunakapun keresztül könnyen megközelíthető területek, Alsó-Ausztria, Bajorország, Morvaország, Csehország és Szilézia, másik részen pedig a szerkezeti is szorosan az országhoz kapcsolódó északi Balkán³ illetve Ószerbia és közvetve Thesszália.

Mint már a fiatalabb lineárkerámiáról szólva is megemlítettük, Menghin szerint Alsóausztriában a lineáriskerámiát váltja fel tiszai kultúránk. Bajorországnak a Rajna jobbparti részében a münchenshofi,⁴ Csehországban és Sziléziában a jordansmühli⁵ típus telepei jelzik kultúránk kisugárzásainak végső határait.

A tiszai kultúra két fejlődési fokozatának fentebbiekben vázolt topográfiája, főleg pedig az összekötő területnek a Pannonföldnek a fiatalabb fokozathoz való tartozása alapján a nyugati kisugárzást szemléltető münchenshofi és jordansmühli típust a második fokozattal kell egykorúnak tartanunk.⁶ E felfogást különben megerősíti az a körülmény is, hogy Jordansmühl jellegzetes edényformáit csak a tiszai második periódusban kereshetjük. Ilyen többek közt az alsó részén a talp felé szűkülő, a váll felett ívelten behúzott-szájú, vállhajlásán kis büty-

¹ Tompa : i. m. 59. o.

² Roska Márton : Az ősrégészet kézikönyve, II. 412. o.

³ Az északi Balkán törzsterülete, az Eduard Suess-féle trák-masszívum tulajdonkép ikertestvére a Magyarország törzsét képező összetöredezett és az Alföld felé lépcsőzetesen lesüllyedt Prinz-féle Tisia-masszívumnak. A kettőt egymástól csak törésvonal választja el, redőkeretük azonban közös.

⁴ Paul Reinecke : Der Münchshofer-Typus im rechtsrheinischen Bayern. Der Bayerische Vorgeschichtsfreund, 8—17. oldal. 1927. H. VII.

⁵ Hans Seger : Die Steinzeit in Schlesien. Archiv für Anthropologie, 1906. 116—141. oldal.

⁶ V. ö. Tompa : i. m. 64. oldal, synchronistikus táblázat.

43. KÉP. JORDANSMÜHL.
Seger nyomán.

kökökkel ellátott edényforma is (43. kép), melynek hasonmásait csak a fiatalabb, Jordansmühlhöz hasonlóan már réz ékszer is felmutató telepeken, Lengyelen és Tiszapolgár II-n találjuk meg.¹ A teveli hengerded nyaka alatt ívelten kiszélesedő majd bütykökkel díszített vállhajlása alatt ismét összeszűkülő vörösfestésű edénnyel (Wosinsky : i. m. XXXV. t. 1. kép) alakban teljesen megegyezik az az edény, melyet Seger id. művének IX. tábláján a 42. képen közöl. De

még fiatalabb jelleget kölcsönöz Jordansmühlnek a 44. képen Seger nyomán közölt edény, mely forma, felületbeosztás és díszítés szempontjából a pusztasztvánházai *korarézkori* temető 15. sz. sírjának egy edényével (45. kép) mutat meglepő rokonságot.

Münchshof fiatalabb jellegét nézetem szerint Jordansmühllel való rokonsága, különösen abroncsszerűen kiszélesedő peremű talpcsöves tál típusa biztosítja.

A tiszai kultúra hatása az említett területeken kívül az északi Bal-

44. KÉP. JORDANSMÜHL.
Seger nyomán.

kánon, messzebb délen pedig Bulgáriában és Thesszáliában is jól kimutatható. Szerbiában a hiányos feltárások következtében mindazonáltal csak kevés számú lelőhelyre hivatkozhatunk. Gradac mélyített zegzug és meandroidvonalas kerámiájának tiszai jellegét már Tompa is kiemelte. Rendkívül fontosnak kell e szempontból tartanunk Vincát és Pločnikot is, mely telepek egymásra rakódott különböző, gyakran kevert

¹ V. ö. Wosinsky : i. m. XXIV. tábla, 1., 2. kép.

kerámiájú rétegei, mint látni fogjuk, lehetővé teszik a tiszai kultúra észak-balkáni relatív kronológiájának közelebbi meghatározását is.

Az északi Balkán legrégebb, Vinča legalsó rétegének benyomott és tűzdelt dísszel kitöltött zegzug vonalpáros technikájú kerámiája tiszai kultúránkkal még nem hozható vonatkozásba. E kerámiai csoport inkább a déllel mutat kapcsolatot. Gyakori spiráldísz alapján azonban a Thesszália régebb neolitikumával (Sesklo I.) egykorú déli analógiájánál fiatalabbnak s így valószínűleg már a thesszáliai II. periódus (Dimini) kezdetével kell egykorúnak tartanunk. Ezen legalsó rétegre közvetlenül rátelepült második, Vassits szerint «lakógödörreteg» alsó határán jelenik meg a mélyített zeg-zug és meandroidvonalas kerámia, mely a közös technika

45. KÉP. PUSZTAISTVÁNHÁZA.

15. sz. sír. Hillebrand Arch. Hung. IV. nyomán.

díszítőminták és bizonyos tárgyi formák alapján tiszai kultúránk hatásának tekinthető. Mint analóg jelenséget, illetve mint a tiszai kultúrában is nagy szerepet játszó, de nem feltétlenül tiszai eredetű tárgyi formát ki kell emelnünk azokat a Vincáról és Pločnikról származó, felül enyhén bemélyített, három vagy négy oldallappal határolt, ugyanannyi szögletes vagy kerek lábbal ellátott és néha sarkaikon állatfejekkel díszített kis áldozati oltárkákat is, melyeknek hasonmásait tiszai kultúránkban az Alföld és Erdély több telepéről szintén ismerjük.¹

Ezen északi kultúrhatás idejének a relatív kronológia segítségével való meghatározásánál tekintetbe vehetjük Vinča és a többi szerbiai lelőhely szóbanforgó, Vinča II a. és II b. rétegének idólplasztikáját és emberalakú vázáinak előfordulását. Ez utóbbi két jelenséggel kapcsolatban Vassitsnak az a véleménye, hogy azok Tordos kivételével a Szerbiá-

¹ V. ö. Balduin Saria: Vor- und Frühgeschichtliche Forschungen in Südslawien. Bericht d. R. G. K. XVI., 1925—26. 1. és 2. kép. — M. Vassits: Starinar, II. Seria III. 77. oldal. — M. Gribic: Pločnik, Narodni Muzej-Beograd, 1929. 61—63. kép. — Tompa: i. m. XL. tábla, 16. kép. — Roska M.: i. m. 146. o., 78. kép. — Kisléghy Nagy Gyula: Az óbesenyői telep. Arch. É. 1911. 153. o. IV. t.

tól északra fekvő területeken nem mutathatók ki.¹ E felfogással szemben az utóbbi időben napfényre került magyarországi idetartozó anyag alapján rá kell mutatnunk arra, hogy az emberi test sík és plasztikus ábrázolása, ha kisebb számban is, mint Vincán, de nálunk is kimutatható, s hogy Vinča idólplasztikájának és emberalakú vázáinak régibb és újabb vezértípusaihoz Magyarországon is találunk analógiákat. Vinča idősebb idóltípusa Vassits szerint csak nagyjából adja vissza az emberi test formáit; az arcnak a fejen egy háromszögletes, közepe táján bütyökszerű orral ellátott felület felel meg, a karokat pedig egyszerű csontok sejtetik (46. kép). E típushoz tartozó példányok néha kövértestűek. Hasonló példányokat

46. KÉP. RÉGIBB
TÍPUSÚ IDÓL
VINČARÓL.
Vassits nyomán.

Magyarországon több helyről ismerünk. Legnagyobb részüknek azonban éppen a feje töredékes. Aránylag ép példány és csak a derék alatt törött el a 47. képen látható tordosi női idól, mely az előbbitől annyiban tér el, hogy háromszögletes arcán, az orr két oldalán még a szemeknek megfelelő bemélyítéseket is látunk. A tordosi idólnak arc, orr és szemkiképzés szempontjából közeli rokona a 11. cm magas, meglehetősen kövértestű Szentesi Vénusz, mely szöveg nélkül, tévesen mint gombosi edény az Arch. Ért. 1908-as évfolyamának 244. oldalán az 1. és 2. képen lett közzétéve. Ez utóbbi korára, illetve

47. KÉP. NŐI IDÓL
TORDOSRÓL.
M. N. Múz. Eredeti nagyság.

hová tartozására az óbesenyői edény vet fényt, melyet az említett telepen Kisléghy Nagy Gyula a tiszai kultúra emlékeivel együtt talált.² A kontúrok vonalvezetése mindkét edénynél nagyjából hasonló; megegyezik a karok kiképzése is, melyeket a szentesi példányon éppen úgy, mint az óbesenyőin függőlegesen átfúrt fülek helyettesítették. A különbség a kettő között csupán az, hogy míg az egyik a test egyes részeit bizonyos mértékig részletezve adja vissza, addig a másikon ezek el vannak hanyagolva. Közel áll e két edényhez egy vincai emberalakú edény nyak-

¹ M. Vassits: Die Datierung der Vincaschicht. P. Z. 1911. 131. o.

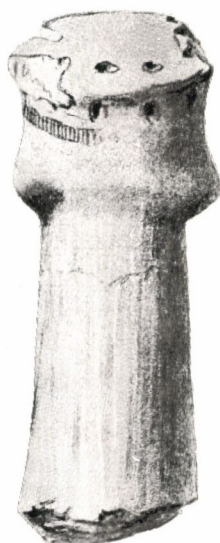
² Kisléghy Nagy Gyula: i. m. 160. o. F. ábra.

töredéke (48. kép), melyen a két oldalt betűzdelt bütyökörről mellett festett szemek láthatók és amelynek nyakhajlata is hasonlít az óbesenyői edény megfelelő részéhez.

Az eddig megemlített régibb idóltípust Vincán éppen úgy, mint Tordoson, időrendben és sztratifíkásiailag is kimutathatóan egy fejlettebb típus követi, melynél az egyes testrészek is jobban kivehetők s nem ritkán a ruházatnak mélyített vonaldísszel való utánzása, úgyszintén — valószínűleg Sultan-Selo többszörösen átfúrt csontidőljainak hatása

48. KÉP. EMBERALAKÚ
EDÉNY TÖREDÉKE
VINČARÓL.
Vassits nyomán.

49. KÉP. ÁTFÚRT FEJŰ
IDÓL
THESSZÁLIÁBÓL.
Tsountás nyomán.

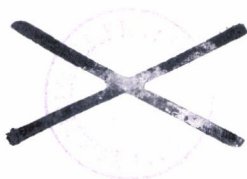

50. KÉP. EMBERI FEJET
UTÁNZÓ EDÉNYFOGÓ
THESSZÁLIÁBÓL.
Tsountás nyomán.

alatt — a fej hátsó részének varrásszerű többszörös, a karoknak pedig egyszeres átfúrása is előfordul.¹ E típus, mint láttuk, az előbbinél valamivel fiatalabb; Plocnikon rézvésők és nyéllyukas rézcsákány társaságában fordul elő. Vincával közeli rokon típusai az Alföld területén csak az Alduna mentén a Temeskubin melletti Csolak-dombon fordultak eddig elő.² Kimutathatók azonban messzebb délen, Thesszáliában, ahol

¹ V. ö. M. Vassits : i. m. IX. tábla, b, c, d, kép. — M. Vassits : Starinar, 1908. 72. o. 1a—b és 2a—b. — Gribic : i. m. 80. kép — Roska M. : i. m. 421. o. 275. kép és 272. o. 163. kép.

² Bella Lajos : Aldunai leletek. Arch. Ért. 1898. 103. o.

a fejnek varrásszerű átfúrása nemcsak az ottani második neolitikus periódus idóljain (49. kép), hanem hosszú nyakon ülő fejet utánzó edényfogókon is előfordul (50. kép).

Thesszáliában azonban nemcsak ezt az aránylag fiatalabb, a pločniki nyéllyukas rézcsákány révén esetleg már a bodrogkereszturi kultúrkörrel egykorú idóltípust találjuk meg. Éppen úgy, mint a tiszai kultúra formáira visszavezethető talpcsöves tálak¹ és kiöntőcsücskők, előfordulnak Thesszáliában az idősebb típushoz tartozó idólok is, melyeket az irodalomban igen gyakran éppen mint Trójaeagei típust találunk megemlítve.

Egyfelől a tiszai kultúra típusaihoz tartozó talpcsöves tálak és kiöntőcsücskők, másfelől a fentebbiekben fiatalabbnak mondott átfúrt fejű idóltípusnak Thesszália második periódusához tartozó emlékei között való előfordulása Thesszáliának az említett északi területek kultúráihoz való viszonylagos kronológiáját is tisztázzák. Valószínűnek kell tartanunk ezek szerint, hogy a thesszáliai második periódus eleje egybeesik tiszai kultúránk második fokozatával, vége pedig belenyúlik a bodrogkereszturi kultúrkör első szakaszába, Magyarország korai rézkorába.

Hogy a fentebbiekben vázolt folyamat, illetve kultúráramlás iránya valóban észak-déli volt és nem fordított, azt az egyes kultúrák viszonylagos kronológiájára vonatkozó megfigyeléseken kívül még az a körülmény is igazolja, hogy a Balkán kevert kultúráiban a tiszai kultúra elemeit, mint láttuk, megtaláljuk, ezzel szemben tiszai kultúránkban az esetleges dél-észak irányú kultúráramlással szükségszerűen együttjáró déli kevert elemek, kivéve az idólpasztikát, teljesen hiányzanak. A feltételezett észak-déli kultúráramlás, mellyel valószínűleg egyes tiszai törzsek vándorlása is együttjárt, különben is könnyen elképzelhető. Az északi Balkán többoldali nyitottsága, Bulgáriával és Thesszáliával való erős kapcsolata különböző részben déli, részben északi kultúrák keverődési helyévé tette. E kultúrák, illetve hordozóiknak ellentállóképessége nem lehetett oly nagy, hogy a feltételezett igen nagy expanzív erővel bíró, mindenhol természetes határok elérésére törekvő tiszai kultúrát feltartóztathatták volna.

A tiszai kultúra virágzási idejét követő időszakban úgyszólván egész Keleteurópa nagy változások, újabb kultúráramlások színterévé válik.

¹ Tsountas : Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμνίου καὶ Σερικλοῦ, πίν. 23. 3, πίν. 10, 1—2 és 1670 Εἰκὼν 81.

A neolitikum végén egységes kultúrterületté lett magyar medence-csoportozat egységét egy időre ismét elveszti. Tiszai kultúránk egyenes leszármazottja, a bodrogkereszturi kultúra — amennyire eddig ismert lelőhelyeiről következtetni lehet — már csak az Alföldre szorítkozott.¹ Az Alföld peremétől nyugatra, a Pannonföldön a harangserleges (Glockenbecher) és zsinórdíszes kerámiájú kultúrák jelennek meg.² Ez utóbbiakat ugyancsak két helyről, Tökölről és Veszprémből ismerjük (51. kép), az a körülmény azonban, hogy erről a területről más hasonló korú

IDŐRENDI TÁBLÁZAT.

Cseh-ország	Morva-ország	Alsó-Ausztria	Pannon-föld	Felföld	Alföld	Észak-Balkán	Thesszália	Nyugat-Erdély	Kelet-Erdély
Idősebb lineáris kerámia	Idősebb lineáris kerámia	Idősebb lineáris kerámia	?	Idősebb lineáris ker.					
Fiatalabb lineáris kerámia	Fiatalabb lineáris kerámia	Fiatalabb lineáris kerámia		Bükk I.					
Idősebb tűzdelt kerámia	Idősebb tűzdelt kerámia			Bükk II.					
Fiatalabb tűzdelt kerámia	Fiatalabb tűzdelt kerámia			Bükk III.			Thessz. I. Sesklo		
					Tiszai I.	Vinča I.	Thessz. II. Dimini	Tordos I.	
Jordans-mühl	Festett kerámia	Tiszai II.	Tiszai II.		Tiszai II.	Vinča IIa.		Tordos II. Tordos III.	Boján A
	Északi és cölöpép. kerámia Zsinór és Glockenbecher	Északi k. Zsinór k. Glockenbecher	Zsinórdíszes ker. Glockenbecher		Bodrogkeresztur	Vinča IIb.		Zsinórdíszes ker.	Erősd I. Erősd II Erősd III.
						Vinča III.	Thessz. III.		

¹ Hillebrand Jenő: A pusztaitvánházi korarézkori temető. Arch. Hung. IV.

² U. ott.

kultúrát nem ismerünk, arra enged következtetni, hogy elterjedésük körzete egybeesett az említett területtel. Erdélyben az erősi harmadik réteggel egyidőben és rézeszközökkel kísérve egy sajátos vesszősdíszű és a zsinórdíszes kerámia jelenik meg.¹ E mozgalmak oka bizonyára távolabbi okban fekszik. Olyan tényezőkben, melyek fejtegetése jelen dolgozatunk kereteit túllépné.

Csalogovits József.

51. KÉP. ZSINÓRDÍSZES EDÉNYTÖREDÉK
VESZPRÉMBŐL.

A Veszprémvármegyei Múzeumban.

¹ V. ö. Roska M.: i. m. 415. old.